

ІНДИВІДУАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ В ПОВЕДІНЦІ ТВАРИН І ЛЮДИНИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Єна А. С.

викладач кафедри педагогіки, психології,
початкової освіти та освітнього менеджменту
Комунального закладу «Харківська
гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради
ORCID ID: 0000-0001-8621-6301

У статті розглядається проблема індивідуальних відмінностей у поведінці тварин і людини з позиції порівняльної та диференціальної психології. Звертається увага на те, що, попри загальну видову подібність поведінкових реакцій як у тварин, так і в людей, спостерігаються значні індивідуальні варіації, які мають як біологічне, так і психологічне підґрунтя. Аналізуються такі параметри, як темперамент, рівень тривожності, здатність до навчання, соціальна поведінка, реакція на новизну, що проявляються в різних індивідів незалежно від виду. Показано, що індивідуальність є не лише людською характеристикою, а й має еволюційні витоки, спостережувані в поведінці тварин.

Порівняльно-психологічний підхід дає змогу простежити спадкові, нейропсихологічні й екологічні чинники, що впливають на формування унікального поведінкового профілю особи. Розглянуто гіпотези щодо функціонального значення індивідуальних відмінностей для виживання виду.

Особливу увагу приділено дослідженням у сфері зоопсихології, які демонструють наявність особистісних характеристик у тварин, таких як сміливість, агресивність, допитливість. Водночас розглянуто підходи диференціальної психології до вивчення індивідуальних відмінностей у людей – через призму когнітивних стилів, типів темпераменту й мотиваційної сфери.

Порівняльно-психологічний підхід дає змогу не лише виявити паралелі між видами, а й краще зрозуміти природу індивідуальних особливостей поведінки в еволюційному контексті. Такий міждисциплінарний аналіз сприяє глибшому усвідомленню універсальних і специфічних механізмів адаптації, саморегуляції та взаємодії з оточенням у різних живих істот.

Стаття спрямована на інтеграцію еволюційних знань у розуміння психології особистості.

Ключові слова: професійна діяльність психолога, диференціальна психологія, зоопсихологія, порівняльна психологія, психологічний підхід, індивідуальні відмінності, поведінка, темперамент, особистісні риси, соціальна взаємодія, пам'ять, емоційні реакції, мотивація.

Yena A. S. Individual differences in animal and human behavior: a comparative psychological approach

The article considers the problem of individual differences in the behavior of animals and humans from the perspective of comparative and differential psychology. Attention is drawn to the fact that despite the general species similarity of behavioral reactions, both in animals and in humans, significant individual variations are observed, which have both biological and psychological foundations. Parameters such as temperament, level of anxiety, ability to learn, social behavior, reaction to novelty, which manifest themselves in different individuals regardless of the species, are analyzed. It is shown that individuality is not only a human characteristic, but has evolutionary origins observed in the behavior of animals.

The comparative psychological approach allows us to trace hereditary, neuropsychological and environmental factors that influence the formation of a unique behavioral profile of an individual. Hypotheses regarding the functional significance of individual differences for the survival of the species are considered.

Particular attention is paid to research in the field of zoopsychology, which demonstrates the presence of personality characteristics in animals – such as courage, aggressiveness, curiosity. At the same time, approaches of differential psychology to the study of individual differences in people are considered – through the prism of cognitive styles, temperament types and the motivational sphere.

The comparative psychological approach allows not only to identify parallels between species, but also to better understand the nature of individual behavioral characteristics in an evolutionary context. Such

an interdisciplinary analysis contributes to a deeper understanding of the universal and specific mechanisms of adaptation, self-regulation and interaction with the environment in different living beings.

The article is aimed at integrating evolutionary knowledge into the understanding of personality psychology.

Keywords: *professional activity of a psychologist, differential psychology, zoopsychology, comparative psychology, psychological approach, individual differences, behavior, temperament, personality traits, social interaction, memory, emotional reactions, motivation.*

Вступ. Проблема індивідуальних відмінностей у поведінці є однією з центральних у сучасній психологічній науці. Якщо традиційно вивчення індивідуальності зосереджувалося переважно на людині, то останні десятиліття засвідчують усе більший інтерес до виявлення й аналізу індивідуальних рис у поведінці тварин. Зоо- та порівняльна психологія надають емпіричну базу для розуміння подібностей і відмінностей у реакціях, мотивації, емоціях і когнітивних процесах представників різних видів, зокрема й людини.

Диференціальна психологія, яка вивчає індивідуальні варіації в межах людської популяції, дає змогу глибше зрозуміти механізми формування особистості, темпераменту, інтелекту й поведінкових стратегій. Об'єднання підходів цих двох дисциплін допомагає дослідити індивідуальність як універсальне явище, що має еволюційні витоки й проявляється не лише в людини, а й у тварин.

Метою статті є порівняльний аналіз індивідуальних відмінностей у поведінці людини та тварин з позицій диференціальної та зоопсихології. Застосування міждисциплінарного підходу дає можливість краще зрозуміти природу індивідуальності, її біологічні основи й значення для адаптації до середовища. Особливу увагу приділено паралелям у проявах особистісних характеристик, темпераменту, мотивації й навчання в різних видів.

Методи та методики дослідження. Дослідження індивідуальних відмінностей у поведінці тварин і людини потребує використання як класичних психологічних методів, так і спеціалізованих методик зоопсихології та порівняльної психології, а саме: спостереження для вивчення поведінкових реакцій тварин і людей у типових ситуаціях з фіксацією частоти, тривалості й варіативності поведінкових актів; психодіагностичні методики для людини: оцінювання темпераменту (за Г. Айзенком), опитувальники

особистості (16-факторний опитувальник Кеттела), методика «Біг п'яти факторів» для виявлення індивідуальних особливостей особистості, методики на вивчення мотивації (тест Р. Кеттела).

Упродовж тривалого часу в психології домінував антропоцентричний підхід до вивчення поведінки, за якого людина розглядалася як єдиний суб'єкт, здатний до складних форм саморегуляції, пізнання й соціальної взаємодії. Водночас зоопсихологічні та порівняльні дослідження останніх десятиліть дедалі частіше доводять, що багато видів тварин виявляють значну поведінкову варіативність, яка може бути інтерпретована як прояв індивідуальних відмінностей. Такі особливості, як рівень тривожності, допитливість, агресивність, соціальність або здатність до навчання, виявляються не лише в людини, а й у тварин, що свідчить про глибші еволюційні витоки індивідуальності.

Проблема полягає в тому, що, попри наявність численних емпіричних даних про індивідуальні особливості як у тварин, так і в людей, залишається недостатньо систематизованим підхід до їх порівняльного вивчення. Відсутність єдиної методологічної бази ускладнює зіставлення результатів і гальмує інтеграцію знань між галузями диференціальної та зоопсихології. Також потребує подальшого осмислення питання, наскільки коректно застосовувати категорії «особистість», «темперамент» чи «мотивація» до тварин з точки зору сучасної науки.

Актуальність проблеми зумовлена потребою в глибшому розумінні універсальних і специфічних механізмів поведінки, а також формуванням міждисциплінарної картини індивідуальних відмінностей у живих організмів. Порівняльний підхід дає змогу розширити рамки традиційної психології та поглибити уявлення про природу поведінкової унікальності.

Результати. Індивідуальні відмінності в поведінці давно є об'єктом вивчення диференціальної психології, де увага зосереджена на таких характеристиках, як темперамент, особистісні риси, когнітивні стилі, мотиваційна сфера. У дослідженнях на людях традиційно використовуються стандартизовані психодіагностичні методики, що дають змогу кількісно оцінити й зіставити ці особливості між різними індивідами.

Зі свого боку, зоопсихологія та порівняльна психологія демонструють, що багато видів тварин виявляють стабільні відмінності в поведінкових реакціях, які залишаються послідовними впродовж часу й у різних ситуаціях. Наприклад, деякі тварини демонструють схильність до активного дослідження середовища (допитливість), тоді як інші виявляють уникнення новизни (тривожність або обережність). Такі характеристики дослідники трактують як поведінкові аналогії до людських рис темпераменту й особистості [2; 4].

Поведінка як у тварин, так і в людей є складною системою, що формується під впливом біологічних, середовищних і соціальних чинників. У межах порівняльної психології – науки, яка досліджує психіку та поведінку різних видів живих істот з метою виявлення спільного й відмінного, особливу увагу привертають індивідуальні відмінності. Це різниця між окремими представниками одного виду в реакціях, способах взаємодії із середовищем, темпах навчання, рівнях тривожності, агресивності, допитливості тощо.

У тварин індивідуальні відмінності виявляються, наприклад, у тому, як різні особини реагують на стрес або нові стимули, у їхніх соціальних навичках, здатності до навчання чи розв'язання проблем. Сучасні дослідження вказують, що навіть у представників одного виду (наприклад, шурів чи мавп) спостерігаються стабільні поведінкові патерни, що можна порівняти з людськими рисами особистості, наприклад, екстраверсія, емоційна стабільність, відкритість до нового.

У людей індивідуальні відмінності виявляються ще ширше завдяки мові, культурі, мисленню й самосвідомості. Проте спільні механізми формування поведінки (наприклад, процеси навчання, мотивації, адаптації) дають

змогу порівнювати ці особливості між видами. Це дає змогу краще зрозуміти еволюційні основи особистості, виявити біологічні передумови певних психічних рис і навіть спрогнозувати поведінку в різних ситуаціях.

Формування унікального поведінкового профілю особини – як у людини, так і у тварин – зумовлюється комплексом взаємодіючих чинників. У сучасній психології та етології особливе місце посідає аналіз спадкових, нейропсихологічних та екологічних механізмів, що формують індивідуальність [1, с. 18].

Спадкові фактори пов'язані з генетично детермінованими особливостями нервової системи, типом вищої нервової діяльності, рівнем реактивності й чутливості до зовнішніх стимулів. У тварин ці відмінності проявляються в різній здатності до навчання, швидкості адаптації до нових умов, агресивності або тривожності. У людини спадковість також задає основу темпераменту й когнітивного стилю.

Нейропсихологічні чинники включають функціональну організацію мозку, особливості роботи лобних, тім'яних і лімбічних структур. У тваринних дослідженнях зафіксовано кореляції між активністю певних ділянок мозку та поведінковими реакціями. У людей до уваги береться розвиток півкульної асиметрії, функціональна спеціалізація, здатність до саморегуляції й емоційного контролю.

Екологічні впливи охоплюють досвід, умови виховання (середовище), стресові події, соціальну структуру групи, доступ до ресурсів і міжособинні взаємодії. Поведінкові відмінності навіть у генетично однакових тварин (наприклад, близнюків чи представників одного приплоду) можуть суттєво різнитися залежно від середовища зростання.

У порівняльному аспекті дослідження цих чинників дає змогу глибше зрозуміти походження людської індивідуальності, відстежити еволюційну спадковість рис особистості, а також адаптивну функцію поведінкової варіативності в природних популяціях.

Упродовж останніх десятиліть у зоопсихології зростає інтерес до вивчення стійких індивідуальних відмінностей у поведінці тварин, які можна умовно назвати «особистісними характеристиками». До таких рис нале-

жать сміливість, агресивність, допитливість, соціальність, тривожність, імпульсивність, а також толерантність до новизни та рівень дослідницької активності [3; 4].

Сміливість визначає схильність до ризику, готовність досліджувати нові середовища або взаємодіяти з потенційно небезпечними об'єктами. Цю рису активно досліджують у птахів, гризунів, приматів і риб. Сміливі індивіди демонструють швидші реакції в незнайомих умовах, але можуть наражатися на більші ризики.

Агресивність проявляється в конфліктах, конкуренції за ресурси або домінуванні в групі. Вона може бути адаптивною рисою в середовищах з обмеженим доступом до їжі чи партнерів, але також викликає соціальні наслідки, як-от: ізоляція чи часті травми.

Допитливість або дослідницька поведінка відіграє важливу роль у навчанні та пристосуванні до нових ситуацій. Допитливі тварини демонструють вищу гнучкість, краще адаптуються до змін у середовищі, що є цінною еволюційною перевагою. Інші риси, як соціальність (схильність до контактів), тривожність (схильність до уникання незнайомого) або імпульсивність (реакція без затримки), також мають стабільні прояви й піддаються кількісному вимірюванню.

У сукупності ці характеристики формують поведінкові типи, подібні до людських темпераментів. Важливо, що ці риси мають високу відтворюваність, виявляються протягом усього життя, мають біологічні основи (нейрофізіологічні й генетичні маркери). Дослідження таких рис допомагає краще зрозуміти еволюційні витоки особистості людини, а також удосконалити практики утримання, навчання й адаптації тварин у різних середовищах – від лабораторій до домашніх умов і дикої природи.

Диференціальна психологія досліджує індивідуальні відмінності як стійкі характеристики, що зумовлюють різницю в поведінці, сприйнятті, мисленні, емоційній реактивності й мотивації. У фокусі цієї галузі – системний підхід до аналізу психологічної індивідуальності, зокрема через три ключові виміри: типи темпераменту, когнітивні стилі та мотиваційну сферу.

Темперамент – це біологічно зумовлений фундамент особистості, що визначає динамічні характеристики психіки: швидкість реакцій, емоційну збудливість, витривалість. Класичні підходи (Г. Айзенк) пропонують типології темпераменту (сангвінік, холерик, флегматик, меланхолік), які допомагають пояснити різницю в стилі взаємодії з оточенням, у подоланні стресу, прийнятті рішень [1, с. 24].

Когнітивні стилі – це індивідуальні способи обробки інформації. Наприклад, залежність/незалежність від поля (уміння виокремити деталі серед фону), аналітичність/синтетичність, рефлексивність/імпульсивність, або візуалізація/вербалізація – ці стилі визначають, як людина сприймає, інтерпретує та запам'ятовує інформацію. Розуміння когнітивних стилів важливе для індивідуалізації освітнього процесу, професійної орієнтації, корекційної роботи.

Мотиваційна сфера охоплює потреби, цілі, установки й особистісні смисли. Диференціальна психологія вивчає мотиваційні профілі, які пояснюють, чому людина обирає певну поведінку. Наприклад, домінування мотивації досягнення, влади, безпеки чи самореалізації формує різні стилі поведінки в навчанні, праці, міжособистісній взаємодії [2, с. 40].

Сучасні підходи поєднують кількісні методи (психометрія, факторний аналіз) з якісними (інтерв'ю, спостереження), даючи змогу створювати цілісні моделі особистісної індивідуальності. Порівняльний аналіз цих характеристик у людей і тварин дає можливість також виявити спільні біоповедінкові основи індивідуальності.

Диференціальна психологія виходить із положення, що жодна людина не є точною копією іншої, навіть за однакових умов виховання, навчання чи професійної діяльності. Така різноманітність зумовлена багатьма факторами, і її можна системно аналізувати за допомогою окремих підходів:

1. Біологічний (генетико-фізіологічний) підхід. Цей підхід підкреслює роль спадковості, нейрофізіологічної організації, нейроендокринної активності в індивідуальних відмінностях. Наприклад, теорія Айзенка пов'язує тип темпераменту з активністю мозкової кори

та рівнем збудження центральної нервової системи. Біологічний компонент вивчається також у контексті нейропсихології (Лурія, Хомська), де показано, як індивідуальні когнітивні стилі залежать від домінування півкуль або зон мозку.

2. Психометричний підхід застосовується для кількісної оцінки індивідуальних особливостей. Опитувальники, шкали, тести (16-факторна модель Кеттела) дають змогу ідентифікувати риси особистості, визначити стабільні патерни поведінки, когніції та мотивації. Такий підхід є основою для профорієнтації, відбору персоналу, клінічної діагностики.

3. Підхід життєвого шляху (онтогенетичний) оцінює, як індивідуальні відмінності формуються в процесі розвитку особистості: від раннього дитинства до старості. Темперамент, наприклад, зберігається від народження, але з віком може модифікуватися під впливом соціального досвіду. Когнітивні стилі теж еволюціонують і змінюються залежно від навчання, професійної діяльності, міжособистісного впливу.

4. Підхід до вивчення саморегуляції та самосвідомості розглядає, як особистість управляє власною поведінкою, мотивами, діями. Вивчаються механізми цілепокладання, волі, самооцінки, мотивації досягнення. Люди з різною структурою мотиваційної сфери демонструють різну витривалість, рівень ініціативності та стратегії подолання труднощів.

Ці підходи дають змогу комплексно оцінити унікальність особистості, що має практичне значення в освіті, психотерапії, організаційній психології, роботі з ризиковими групами [1; 4].

Адаптація, саморегуляція та взаємодія з середовищем – це базові психобіологічні процеси, які забезпечують виживання й розвиток організмів. Усі живі істоти, від найпростіших до людини, мають як універсальні, так і видоспецифічні механізми для підтримки внутрішньої рівноваги й ефективної взаємодії зі світом. Універсальні механізми: гомеостаз – здатність підтримувати стабільні внутрішні умови (температуру тощо); поведінкова адаптація – реакція на подразники:

утеча, агресія, харчова поведінка, пошук укриття; навчання через досвід – звикання, сенситизація, класичне й оперантне обумовлення притаманні як тваринам, так і людині; циркадні ритми – біологічні цикли, що регулюють активність, сон, харчування у зв'язку з добовими й сезонними змінами; емоційне реагування – базові емоції, як страх, гнів, задоволення, є в багатьох ссавців і виконують адаптивну функцію [2, с. 58].

Специфічні механізми: у людини – розвинені механізми когнітивної саморегуляції: усвідомлене планування, цілепокладання, внутрішній діалог, моральні обмеження, рефлексія; у соціальних тварин – складна система комунікації: сигнали, міміка, запахи, звуки (наприклад, у приматів, вовків, дельфінів); у комах – інстинктивна соціальна організація, яка базується на простих, але ефективних сигнальних системах (наприклад, феромони в мурах); у птахів і ссавців – моделі альтруїстичної поведінки (догляд за потомством, охорона групи), що формують основи соціальної взаємодії; у деяких видів – камуфляж, автотомія як специфічні форми фізіологічної адаптації.

Попри спільну біологічну базу, види розвинули унікальні способи реагування й адаптації, що відповідають їхньому середовищу існування. Людина як вид вирізняється здатністю до культурної адаптації, яка доповнює біологічну. Порівняльний аналіз дає змогу краще зрозуміти не тільки природу психіки, а й еволюційні основи поведінки.

Порівняльно-психологічний підхід, таким чином, розкриває глибоку спорідненість між людиною і тваринами, показуючи, що багато з того, що ми вважаємо суто «людським», наприклад, здатність до навчання, формування соціальних зв'язків чи прояви індивідуальності, мають спільне біологічне коріння. Це не лише сприяє розвитку науки, а й допомагає глибше усвідомити наше місце у світі живої природи.

Висновки. Дослідження індивідуальних відмінностей у поведінці тварин і людини з порівняльно-психологічної перспективи дає змогу глибше зрозуміти як універсальні, так й унікальні механізми формування поведінки. Порівняння між видами демонструє, що

багато, які характеристик раніше вважалися виключно людськими (емоційність, риси темпераменту, здатність до навчання), мають біологічні аналоги в поведінці тварин.

Індивідуальні особливості, такі як агресивність, сміливість, допитливість або соціальність, виявляються в різних видів у стабільній формі, що дає змогу говорити про своєрідний «поведінковий тип» або «особистісний профіль». При цьому спадкові, нейробіологічні й екологічні чинники формують ці відмінності як у тваринному світі, так і в людини.

Застосування диференціального підходу дає можливість дослідити структуру цих відмінностей, використовуючи категорії когнітивних стилів, темпераменту й мотиваційної сфери. Порівняльна психологія ж сприяє інтеграції цих знань у ширший еволюційний і біопсихологічний контекст.

Таким чином, міждисциплінарне вивчення індивідуальної поведінкової варіативності не лише допомагає розширити уявлення про природу психіки, а й поглиблює розуміння адаптивної функції індивідуальності у виживанні та розвитку живих істот.

Список використаних джерел

1. Галян О. І. Практикум з диференційної психології. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2020. 46 с.
2. Диференційна психологія : підручник / за загальною редакцією С. Д. Максименка. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Людмила, 2023. 573 с.
3. Ільєнко М. М. Зоопсихологія з елементами порівняльної психології : навчальний посібник. Київ : Ліра, 2017. 208 с.
4. Москалець В. П. Зоопсихологія і порівняльна психологія: підручник. 2-ге вид., перероб., доп. Київ : Ліра-К, 2020. 204 с

References

1. Halan O. I. (2020) *Praktykum z dyferentsiinoi psykholohii* [Differential Psychology Workshop]. Drohobych: Vydavnychiy viddil DDPU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
2. *Dyferentsiina psykholohiia* [Differential psychology] (2023) Vydannia 2-he, pereroblene i dopovnene: pidruchnyk/za zahalnoi redaktsiiei S.D. Maksymenka. Kyiv: «Vydavnytstvo Liudmyla» [in Ukrainian].
3. Iliencko M. M. (2017) *Zoopsykholohiia z elementamy porivnialnoi psykholohii* [Zoopsychology with elements of comparative psychology]: navch. posib. Kyiv: Lira [in Ukrainian].
4. Moskalets V. P. (2020) *Zoopsykholohiia i porivnialna psykholohiia* [Zoopsychology and comparative psychology]: pidruchnyk. Vyd. 2-he, pererobl., dopovn. Kyiv: Lira-K [in Ukrainian].

Надійшла 27.08.2025

Прийнята 17.09.2025

Опублікована 15.10.2025